

KS. MACIEJ OLCZYK, KS. WALDEMAR RADECKI*

POZNAŃ

„MEMORIALE DOMINI” GNIEŹNIEŃSKI JUBILEUSZ KSIĘDZA PROFESORA JERZEGO STEFAŃSKIEGO

Ceniony i znany w kraju i za granicą z licznych publikacji naukowych ks. prof. dr hab. Jerzy Stefański obchodził w 2010 roku siedemdziesiąte urodziny. Okoliczność ta stała się dogodną okazją, aby uhonorować Czcigodnego Jubilata księgą pamiątkową. Z inicjatywy Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie, z którym Ksiądz Profesor związany jest jako wieloletni wykładowca, ukazała się okolicznościowa publikacja pt. *Memoriale Domini*¹. Jej uroczysta promocja odbyła się 1 grudnia 2010 roku w gnieźnieńskim seminarium. Księga jest wyrazem uznania dla wieloletniej pracy naukowej i dydaktycznej Księdza Profesora, a także świadectwem przyjacielskich więzi, jakie łączą Jubilata z tak wieloma autorami, którzy zechcieli włączyć się w jej powstanie. Zarówno ich obecność na uroczystości jubileuszowej jak i zaangażowanie

* Ks. dr Maciej Olczyk adiunkt Zakładu Teologii Moralnej i Duchowości UAM w Poznaniu.

Ks. dr Waldemar Radecki adiunkt w Zakładzie Liturgiki i Homiletyki UAM w Poznaniu.

¹ M. Olczyk, W. Radecki (red.), *„Memoriale Domini”. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Jerzemu Stefańskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Gniezno 2010. Publikacja dostępna w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie.

w powstanie okolicznościowej publikacji, świadczą o wielkim uznaniu jakim ks. prof. Jerzy Stefański cieszy się w środowisku akademickim.

1. SYLWETKA JUBILATA

Ksiądz Profesor Jerzy Stefański urodził się 21 czerwca 1940 roku w Inowrocławiu jako drugi z dziesięciorga dzieci Kazimierzy i Władysława. Egzamin dojrzałości złożył w renomowanym Liceum im. Jana Kasprzowicza w Inowrocławiu. Po maturze wstąpił do Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie. Formację seminaryjną przerwała dwuletnia obowiązkowa służba wojskowa w latach 1961–1963. Święcenia kapłańskie otrzymał w Katedrze Gnieźnieńskiej, dnia 5 czerwca 1965 roku, z rąk kardynała Stefana Wyszyńskiego. Zaraz po święceniach ks. prymas skierował młodego kapłana na studia specjalistyczne z zakresu liturgiki na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Tutaj uzyskał w 1968 roku tytuł magistra na podstawie pracy pt. *Commune Sanctorum w drukowanych mszałach gnieźnieńskich XVI wieku*. Po rocznym kursie doktoranckim kontynuował studia specjalistyczne w Papieskim Instytucie Liturgicznym św. Anzelma w Rzymie. Na tej prestiżowej i jedynej tego rodzaju w świecie uczelni wykładali znamienici profesorowie i twórcy posoborowej reformy liturgicznej, tacy jak m.in. A. Nocent, A. M. Triacca, T. Federici. Przygotowana pod kierunkiem znanego liturgisty o. B. Neunheusera praca pt. *Il concetto di liturgia nelle opere di Johannes Pinski* pozwoliła ks. J. Stefańskiemu uzyskać naukowy stopień doktora. Rozprawa poświęcona jednemu z ważniejszych bohaterów klasycznego ruchu liturgicznego zyskała wiele pochlebnych ocen i recenzji, a kilkanaście lat później została opublikowana w języku niemieckim.

Kilkuletni pobyt ks. J. Stefańskiego w Rzymie to nie tylko czas studiów, ale również okres interesującej pracy w watykańskiej Kongregacji Kultu Bożego (1970–1973). W tym okresie kongregacja wcielała w życie postanowienia soborowej odnowy liturgicznej, powstawały nowe redakcje ksiąg liturgicznych, m.in. *Mszалу rzymskiego*, obrzędów sakramentów świętych, *Liturgii Godzin*. Obserwacja z bliska dokonujących się zmian pozwoliła lepiej uchwycić i zrozumieć kryteria teoretyczne i praktyczne przeprowadzanej reformy i stanowiła niewątpliwie bogactwo doświadczenia, które mogło zaowocować w późniejszych latach.

Po powrocie do Polski w roku 1974 ks. J. Stefański podjął bardzo intensywną pracę dydaktyczną. Wykładał liturgikę w wymiarze pełnego

etatu w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie. W tym samym czasie, przez 15 lat, dojeżdżał na wykłady prowadzone w Akademii Teologii Katolickiej we Warszawie, gdzie od roku 1977 cieszył się stanowiskiem adiunkta. W Gnieźnie, oprócz wykładów dla kleryków, prowadził także zajęcia dla osób świeckich w Prymasowskim Instytucie Teologicznym. W latach 1992–1999 pełnił z wielkim zaangażowaniem funkcję dyrektora tego Instytutu. Warto nadmienić, iż w gnieźnieńskim seminarium ks. J. Stefański prowadził w latach 1975–1983 nie tylko zajęcia z liturgiki, ale również wykłady i ćwiczenia z homiletyki. Z jego inicjatywy przedmiot ten stał się bardziej praktycznym, a klerycy otrzymali więcej okazji, by sprawdzić swoje kaznodziejskie umiejętności w wybranych kościołach parafialnych.

Działalność dydaktyczna ks. J. Stefańskiego wykraczała poza granice Polski. Wypada przypomnieć, iż znajomość języków obcych pozwoliła mu podejmować kilkakrotnie wykłady na Wydziale teologicznym Uniwersytetu im. Gutenberga w Moguncji (1981, 1985, 1988). Był też wielokrotnie zapraszany jako prelegent na różne sympozja organizowane przez polskie uczelnie i wydziały teologiczne. Występował z wykładami na zjazdach teologicznych, Dniach Kultury Chrześcijańskiej, podczas konferencji naukowych i popularno-naukowych. Komunikatywny język, merytoryczna solidność z jednoczesną jasnością prezentowanych treści sprawiała (i sprawia do dziś) duże zainteresowanie wykładami ks. J. Stefańskiego.

Obok aktywności dydaktycznej ks. J. Stefański równolegle rozwijał swoją działalność naukową. Dorobek licznych publikacji oraz rozprawa poświęcona *Sakramentowi chorych w reformie Soboru Watykańskiego II* pozwoliły mu uzyskać w 1988 roku stopień doktora habilitowanego. Jeszcze w tym samym roku, po otrzymaniu nominacji na docenta, objął katedrę historii liturgii na Wydziale Teologicznym ATK. W 1999 roku, kiedy to Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu został włączony w struktury Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, ks. J. Stefański stał się etatowym pracownikiem tegoż wydziału i uzyskał nominację na stanowisko profesora nadzwyczajnego. W roku 2000 objął stanowisko kierownika Zakładu Teologii Praktycznej na WT UAM, a w dwa lata później otrzymał tytuł profesora belwederskiego. W latach 2004–2007 kierował Katedrą Liturgiki Uniwersytetu Szczecińskiego.

Liczne obowiązki i naukowa działalność w kraju nie osłabiły związku ks. J. Stefańskiego ze Stolicą Apostolską. Jako pierwszy polski liturgista pełnił w latach 1984–1994 funkcje konsultora watykańskiej Kongregacji Kultu Bożego. Niezwykle odpowiedzialne zadania łączyły

go z Watykanem również poprzez fakt zaangażowania w przygotowanie i przebieg wszystkich ogólnopolskich pielgrzymek Jana Pawła II do ojczyzny. Szczególne zadanie wiązało się z przygotowaniem tekstów liturgicznych na celebracje papieskie.

Naukowy autorytet ks. profesora J. Stefańskiego sprawił, że w roku 1990 mianowany został redaktorem naczelnym rocznika teologicznego wydawanego w Gnieźnie, „*Studia Gnesnensia*”. Funkcję tę pełnił do roku 1998. W tych także latach, obok trwającej nieprzerwanie akademickiej działalności dydaktycznej, wygłosił ponad 50 konferencji radiowych w diecezjalnej rozgłośni radiowej *Św. Wojciech*. Zapraszany z konferencjami i odczytami do różnych środowisk w sposób kompetentny, zrozumiałym językiem, przybliżał tajemnice i piękno liturgii.

Jako ceniony naukowiec, Ksiądz Profesor swoje poszukiwania badawcze ukierunkował na trzy podstawowe obszary. Pierwszy z nich to analiza procesów redakcyjnych posoborowych tekstów i ksiąg liturgicznych. W tej dziedzinie w Polsce opracowania Ks. Profesora Stefańskiego mają charakter pionierski i unikatowy. Wśród licznych publikacji z tego zakresu badań należałoby wymienić opracowanie procesu redakcyjnego soborowej *Konstytucji o Świętej Liturgii*, ksiąg *Liturgii Godzin*, *Caeremoniale Episcoporum*, *Martyrologium Romanum*, *Księgi błogosławieństw* itd. Drugim obszarem naukowych poszukiwań jest analiza teologiczna i pastoralna posoborowych tekstów i dokumentów liturgicznych. Celem prac z tego zakresu jest głównie wydobywanie z analizowanych dokumentów o charakterze teologicznym ich formacyjnego charakteru. Liturgia jest tu rozumiana jako ważne źródło duchowości i moralności chrześcijańskiej. Trzecim kierunkiem badań jest wieloaspektowa analiza sakramentu namaszczenia chorych, obejmująca płaszczyznę historyczną, obrzędową, teologiczną i pastoralną. Owocem tych poszukiwań są dwie pozycje książkowe. Liczne publikacje autorstwa Księdza Profesora ten temat mają charakter zarówno ściśle naukowy jak popularnonaukowy i wyrażają pastoralną troskę ich Autora o właściwe rozumienie tego sakramentu wśród wiernych. Ksiądz prof. J. Stefański opublikował 10 książek oraz ponad 240 artykułów, recenzji, w tym także w języku włoskim i niemieckim.

Ogrom posiadanej przez Księdza Profesora wiedzy stał się po części udziałem wielu uczniów, zwłaszcza tych, którzy umiłowali również liturgikę i postanowili zgłębiać ją naukowo. Ks. Profesor J. Stefański wypromował jednego doktora, recenzował 14 rozpraw doktorskich, 11 habilitacyjnych, pięciokrotnie oceniał profesorski dorobek naukowy. Ponadto jest promotorem około 20 magistrów i 30 prac licencjackich.

W dowód uznania dla wielowymiarowej pracy na polu naukowym, a także dla podkreślenia oddanej służby Kościołowi, został wyróżniony w roku 1991 godnością Kapelana Jego Świątobliwości, a w 1999 roku godnością Prałata Honorowego Jego Świątobliwości. W roku 2010 Arcybiskup Józef Kowalczyk, Metropolita Gnieźnieński, Prymas Polski, włączył Księdza Profesora do grona Prześwietnej Kapituły Prymasowskiej przy Archikatedrze Gnieźnieńskiej, nadając mu godność Kanonika Gremialnego².

2. KSIĘGA PAMIĄTKOWA

Proces redakcyjny Księgi Pamiątkowej rozpoczął się w ubiegłym roku od rozesłania w środowisku naukowym zaproszeń do udziału w inicjatywie podjętej przez Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie. Inicjatywa ta wpisuje się w trwającą już od wielu lat tradycję wydawania okolicznościowej publikacji z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin gnieźnieńskich księży profesorów. Na zaproszenie redakcji odpowiedziało 43 autorów z całej Polski, głównie liturgistów i pastoralistów, a także przedstawiciele innych dyscyplin naukowych, przyjaciół i znajomych czcigodnego Jubilata. Nadesłane artykuły, uzupełnione dodatkowymi tekstami wprowadzającymi, pozwoliły skomponować publikację liczącą 670 stron³.

Księga Pamiątkowa ukazała się w dwóch wersjach – twardej i miękkiej oprawie. Jej wydawcą jest Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne, a wydrukowana została w Prymasowskim Wydawnictwie „Gaudentinum” w Gnieźnie. Prace redakcyjne prowadziło dwóch adiunktów WT UAM w Poznaniu: ks. dr Maciej Olczyk oraz ks. dr Waldemar Radecki. Zamieszczone w księdze artykuły zostały ułożone według alfabetycznego porządku nazwisk ich autorów. Księgę otwiera strona tytułowa wraz z zamieszczoną po lewej stronie fotografią dostojnego Jubilata.

² Tekst życiorysu pochodzi z Księgi Pamiątkowej *Memoriale Domini*. Opublikowany w ramach skrótego sprawozdania z uroczystości jubileuszowych. Por. M. Olczyk, *Jubileusz 70. rocznicy urodzin ks. prof. dr. hab. Jerzego Stefańskiego*, „Liturgia Sacra” 36 (2010), s. 490–493.

³ Syntetyczne omówienie zawartości księgi ukazało się w: „Liturgia Sacra” 36 (2010), s. 503–506. Tutaj publikujemy wersję rozszerzoną o omówienie poszczególnych artykułów zamieszczonych w prezentowanej publikacji.

Tekstem wprowadzającym jest okolicznościowy list Arcybiskupa Gnieźnieńskiego, Józefa Kowalczyka, Prymasa Polski, zawierający słowa uznania dla wieloletniej posługi kapłańskiej i pracy naukowej ks. prof. Jerzego Stefańskiego a także życzenia, by Jubilat, coraz bardziej zanurzając się w *mysterium liturgicum*, jak najdłużej mógł dzielić się swoim doświadczeniem z wiernymi.

Słowo wstępne, autorstwa rektora PWSO, ks. dra Wojciecha Rzeszowskiego, wyrażają wdzięczność Księdzu Profesorowi za jego oddaną pracę dydaktyczną, naukową pasję i głęboką wiedzę, którą dzielił się i wciąż dzieli z innymi, nie tylko w gnieźnieńskim seminarium, ale i w innych ośrodkach naukowych.

Do redakcji wpłynął także okolicznościowy list Dziekana Wydziału Teologicznego UAM, ks. prof. dra hab. Jana Szpeta, który został opublikowany w księdze. Doceniając naukowy wkład Jubilata w rozwój prezentowanej przez niego dyscypliny naukowej, a także podkreślając pracę dydaktyczną i świadectwo kapłańskiego posługiwania, Ks. Dziekan wyraził serdeczne życzenia, by umiłowanie liturgii pozwoliło samemu Jubilatowi, jak i tym, którym służy, budować coraz pełniejszą więź z Bogiem.

Po okolicznościowych tekstach wprowadzających, w księdze umieszczono prezentację sylwetki Czcigodnego Jubilata oraz jego dorobku naukowego. Publikacje jakie pojawiły się w latach 1968–2010 liczą w sumie 242 pozycje. Mają charakter zarówno ściśle naukowy, jak i popularnonaukowy, i wyrażają pastoralną troskę ich Autora o właściwe rozumienie liturgii wśród wiernych.

Podobna troska cechuje Autorów opracowań nadesłanych do omawianej publikacji. Prześledźmy zatem skrótowo kolejne artykuły zamieszczone w *Memoriale Domini*. W niniejszej prezentacji przyjęliśmy jako kryterium porządkujące – podobnie jak jest to w całej księdze – alfabetyczny indeks autorów.

Ksiądz dr hab. Stanisław Araszczyk (WT UO) podejmuje w swym artykule zagadnienia struktury i teologii modlitwy poświęcenia ołtarza. Omawia strukturę obrzędu, a także samą modlitwę poświęcenia, by następnie przybliżyć główne przesłanie teologiczne obrzędu. Autor starał się m.in. wyeksponować prawdę, iż modlitwa poświęcenia ołtarza przedstawia Chrystusa jako Kapłana i zarazem jako Ofiarę, co jest znakiem skuteczności tajemnicy Zbawienia w stosunku do innych kultów wyraźnie rozdzielających kapłanów i ofiary.

Ksiądz dr Daniel Brzeziński (WT UMK) omawia posługę stałego diakona i stałego lektora w Polsce w świetle Instrukcji Episkopatu Polski

z 2007 roku oraz Dyrektorium Duszpasterstwa Służby Liturgicznej z 2008 roku. Lektorat i akolitą mogą być stopniami do święceń prezbiteratu jak i samodzielnymi posługami. Przy właściwym rozumieniu elementów wspólnych jak i pewnych różnic, sprawowanie tych posług może przyczynić się do ubogacenia życia liturgicznego. Nie chodzi jednak, jak zaznacza Autor, jedynie o „wykonywanie określonych czynności liturgicznych” lecz o łączenie ich z życiem codziennym poprzez dawanie świadectwa wiary w świecie (s. 60).

45 lat arcybiskupa Piero Mariniego w służbie odnowy liturgicznej to tytuł kolejnego artykułu autorstwa ks. bpa dra Stefana Cichego. Autor przybliżył nam sylwetkę i działalność arcybiskupa Mariniego oraz jego publikacje. Prezentuje również główne myśli zawarte w tekstach arcybiskupa na temat liturgii. Wśród nich na uwagę zasługuje podkreślane przekonanie, iż „piękno rzymskiego rytu tkwi w szlachetnej jego prostocie” (s. 67). Marini zajmował się także zagadnieniem przestrzeni potrzebnej dla celebracji liturgicznej, nie kryjąc swoich zastrzeżeń do „liturgii sprawowanej na stadionach i lotniskach (s. 69). Wypowiadał się także na temat projektowania przedmiotów używanych w liturgii, muzyki i śpiewu, o czym bliżej dowiemy się czytając tekst autorstwa bpa Cichego.

Książk prof. dr hab. Bogdan Czyżewski (WT UAM) przenosi nas w czasy patrystyczne ukazując *Obrzęd święceń duchownych i ich znaczenie teologiczne w traktacie „O hierarchii kościelnej” Pseudo-Dionizego Areopagity*. Omawia najpierw elementy ceremonii święceń biskupa, kapłana i diakona, a następnie teologiczne znaczenie gestów ceremonii święceń oraz władzę przynależną trzem stopniom święceń. Pseudo-Dionizy w sposób czytelny wyjaśnia symbolikę i znaczenie poszczególnych urzędów hierarchicznych, z podkreśleniem ich istoty wyrażającej się w naśladowaniu Chrystusa. Ks. Profesor Czyżewski dokonuje na zakończenie porównania myśli Pseudo-Dionizego ze współczesnymi rytami święceń, konkludując, że wszystkie elementy wymieniane przez tajemniczego pisarza okresu patrystycznego są obecne w obrzędach konsekracji biskupa, kapłana i diakona (s. 80).

Książk prof. dr hab. Jan Decyk (WT UKSW) inspiruje swoim artykułem do odczytywania na nowo tajemnicy sakramentu chorych. Zatrzymuje się najpierw przy ziemskiej oraz zbawczej perspektywie choroby i cierpienia, by następnie ukazać teologiczny wymiar sakramentu namaszczenia chorych. Przypomina o paschalnej perspektywie tego sakramentu, wskazuje na więź z innymi sakramentami, a także na duszpasterski jego aspekt i eschatologiczne ukierunkowanie. Choć całkowite usunięcie cier-

pienia pozostaje poza zasięgiem ludzkich możliwości – pisze Autor – to jednak człowiekowi pozostaje możliwość powierzenia siebie i swoich bolesnych doświadczeń Bogu, który gładzi grzech świata i leczy świat (s. 91–92). Sposobem tego powierzenia siebie Bogu może być autentyczne przeżywanie sakramentu namaszczenia chorych.

Funkcje, godności i zadania prymasa Polski w świetle liturgicznego kultu św. Wojciecha to tytuł kolejnego opracowania autorstwa ks. dra Andrzeja Grzelaka (PWSG Gniezno). Znajdziemy w nim bogatą treść dotyczącą przywileju i tytułu prymasa w dziejach I Rzeczypospolitej, prymatu arcybiskupów gnieźnieńskich w okresie zaborów, roli prymasa w odrodzonej Polsce po 1918 roku aż do czasów najnowszych. Spojrzenie na prymasostwo zaproponowane przez Autora to nie tylko rys historyczny, ale pewna analiza związku posługi prymasa z misją św. Wojciecha i ukazanie jej uniwersalnej roli w kontekście nowej ewangelizacji (s. 104–105).

Ksiądz dr hab. Jan Grzeszczak (WT UAM) dedykuje swój artykuł *Księżdzę prorocत्व* Krzysztofa Kolumba, który interpretuje prowadzone przez siebie odkrycia geograficzne jako wydarzenie historiozabawcze. Przeprowadzona refleksja naukowa prowadzi do wniosku, iż sposób odczytywania przez Kolumba *Księgi prorocत्व*, tej swego rodzaju średniowiecznej encyklopedii wiedzy, bardzo wiele mówi o nim samym. Postrzega on siebie „jako osobę przeznaczoną do wprowadzenia ludzkości w epokę bezpośrednio poprzedzającą koniec historii” (s. 126–127). Artykuł w sposób ciekawy zapoznaje czytelnika ze światem zewnętrznym i wewnętrznym wielkiego podróżnika – odkrywcy.

Formacja misyjna w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie to artykuł napisany przez ks. dra Franciszka Jabłońskiego (PWSG Gniezno). Autor rozpoczyna od zarysowania teologicznych przesłanek kształtowania wśród alumnów odpowiedzialności za misję, a następnie przybliża dzieje i aktywność Ogniska misyjnego w gnieźnieńskim seminarium. Jest ono jednym z pierwszych w Polsce, a zainicjowało swoją działalność w 1929 roku jako echo Papieskich Dziej Misyjnych (s. 136). Zaprezentowana bogata historia ogniska przypomina opiekunów, presesów, uczestników oraz gości odwiedzających seminaryjną grupę misyjną od lat trzydziestych minionego stulecia po aktualne czasy.

Ksiądz prof. dr hab. Zdzisław Janiec (WT KUL) rozwija *Ideę maryjnego wstawienictwa w eucharystii formularza Najświętszej Maryi Panny Bramy Niebios*. Najpierw przeprowadza hermeneutykę tekstów eucharystycznych, a następnie ukazuje logos i etos Maryjnego wstawienictwa

w omawianych modlitwach. „Maryja – Matka Boga, dzięki której Syn Boży przyjął ludzkie ciało, jest nową Ewą, która otworzyła bramę niebios”, dlatego modląc się do Trójjedynego Boga możemy pokładać nadzieję w orędownictwie Maryi. Wraz z modlitwą o wstawiennictwo powinna iść w parze gotowość naśladowania w życiu codziennym cnót i postaw matki Bożej – konkluduje Autor.

Kolejny artykuł to opracowanie ks. dra Mirosława Jasinskiego (WT UKSW) pt. *Kilka słów o dialogu z mądrym. Studium nad przysłowiem zawartym w Prz 26,4-5*. Autor analizuje dwa tajemnicze zdania, które zdają się wzajemnie wykluczać: „Nie odpowiadaj niemądemu jego głupotą, abyś się nie stał do niego podobny. Odpowiedz niemądemu jego głupotą, aby nie pomyślał, że jest mądry” (Prz 26, 4–5). Problemem podjętym w artykule jest m. in. znalezienie odpowiedzi na pytanie „Czy zalecana w przysłowiu postawa jest zasadą ogólną, czy też dotyczy jakiejś konkretnej sytuacji? [...] Czy zagadkowa para wersetów – pyta Autor – zawiera w sobie sprzeczność, czy też jest ona głosem skrybów, która przez modyfikacje da się jakoś wyjaśnić?” (s. 168). Odpowiedzi znajdziemy w omawianym artykule.

Prace redakcyjne nad reformą obrzędów Niedzieli Palmowej to tytuł artykułu autorstwa ks. prof. dra hab. Krzysztofa Koneckiego (WT UMK). Przedstawia chronologię prac nad reformą oraz dwie ważne kwestie szczegółowe związane z tą reformą: rewizję struktury i treści obrzędów procesji oraz opracowanie nowego formularza mszalnego. Opisywana „rewizja liturgii Niedzieli Palmowej objęła głębokie i kompleksowe zmiany dotyczące terminologii, struktury obrzędów, tekstów eucharystycznych i biblijnych, a także samych rubryk” (s. 189). Omawiane celebracje zostały skrócone, stały się bardziej przejrzyste, dostosowane do zdolności percepcyjnych odbiorcy i lepiej „wyrażają tajemnicę, której są znakiem” (s. 189) – podsumowuje Autor.

W następnym artykule ks. prof. dr hab. Stefan Koperka CR (WT UPJPII) przybliżył postać znanego liturgisty Prospera Guérangera, sugerując, iż mógłby on stać się kiedyś patronem liturgistów. Przemawia za tym jego miejsce w ruchu liturgicznym, a przede wszystkim jego duchowa sylwetka. „Był on nie tylko uczonym liturgistą, ale liturgiem żyjącym całą głębią liturgii, której celem jest – jak pisał – «uwielbienie Boga przez uświęcenie człowieka»” (s. 201). Czekamy zatem na owoce rozpoczętego w 1995 r. procesu beatyfikacyjnego, a w międzyczasie możemy bliżej zapoznać się z duchową sylwetką przyszłego patrona liturgistów, czytając na przykład omawiany artykuł ks. prof. Koperka.

Kolejny tekst to opracowanie ks. prof. dr hab. Czesława Krakowiaka (WT KUL) na temat *Problemów pastoralnych i liturgicznych w świetle wybranych wizyt biskupów ad limina Apostolorum (1999–2003)*. Autor najpierw szkicuje zarys dziejów wizyt biskupich *ad limina*, a następnie omawiając poszczególne kontynenty i kraje wskazuje główne zagadnienia pastoralne i liturgiczne poruszane w czasie wspomnianych wizyt. Przeprowadzona analiza pozwala zorientować się „jak przebiega proces odnowy liturgii oraz jakie są związane z nim problemy pastoralne” w kościołach lokalnych (s. 216). W celu zapoznania się ze szczegółami, zapraszamy do lektury.

Kształtowanie przestrzeni liturgicznej według Theodora Klausera a posoborowe doświadczeni Kościoła to tytuł artykułu napisanego przez ks. dra Andrzeja Krzystka (WT US). Autor przedstawia 14 programowych tez Klausera. Tezy te dotyczą m.in. kształtowania przestrzeni kultu, sposobu budowania świątyń i ich urządzania, wyglądu i znaczenia ołtarza, proporcji między centrum liturgicznym a przestrzeniami drugorzędnymi, śpiewu liturgicznego. „Czytając Th. Klausera, zauważa Autor, odnosi się wrażenie, że jego postulaty [...] są wyznacznikiem drogi odnowy liturgicznej w Kościele” (s. 231). Niektóre oczekują jeszcze na realizację i wypełnienie. Wszystkie jednak wskazują na dalekowzrocność i wrażliwość liturgiczną Theodora Klausera, z którymi warto się zapoznać.

Ksiądz dr Dariusz Kwiatkowski (WT UAM) w kolejnym artykule podejmuje zagadnienie *Obrzędu pojednania wielu penitentów z ogólną spowiedzią i rozgrzeszeniem*. Najpierw wskazuje na istniejące przed Soborem Watykańskim II możliwości spowiedzi wielu penitentów z ogólnym rozgrzeszeniem. Następnie przechodzi do ukazania możliwości takiej spowiedzi i absolucji w dokumentach Kościoła po Soborze. Omawia wytyczne Kongregacji Nauki Wiary zawarte w *Sacramentum Paenitentiae* z 1972 r., wprowadzeniu teologiczno-pastoralnym *Obrzędów pokuty* z 1973 r. oraz w *Kodeksie Prawa Kanonicznego* z 1983 r. Podejmuje także kwestię ewentualnej możliwości stosowania takiego obrzędu w warunkach polskich. W trzeciej części analizuje poszczególne elementy celebracji i jej formę skróconą. W zakończeniu potwierdza wyjątkowy charakter omawianego rytu, przypominając, iż należy go „traktować jako nadzwyczajną formę celebracji sakramentu pokuty” z zachowaniem określonych warunków (s. 257).

W następnym opracowaniu o. dr hab. Kazimierz Lijka OMI (WT UAM) przybliży teologię nieszpornej pieśni *Magnificat* i jej miejsce w niesporach. Dlaczego akurat ten tekst został złączony z niesporami? – pyta

Autor. Po zaprezentowaniu teologicznego przesłania nieszpórów, przechodzi do analizy wspomnianej pieśni. Ukazuje jej miejsce w strukturze nieszpórów i przedstawia argumenty za włączeniem kantyku do tej godziny modlitwy liturgicznej. Treści teologiczne zawarte w *Magnificat* zdaniem Autora „dobrze harmonizują z głównymi zagadnieniami ujętymi w nieszpórach i dlatego jego obecność w modlitwie wieczornej Kościoła jest całkowicie uzasadniona” (s. 275).

Pogrzeb we współczesnym społeczeństwie pluralistycznym w świetle drugiego wydania obrzędów pogrzebowych dla niemieckojęzycznych diecezji z 2009 roku to temat kolejnego artykułu autorstwa ks. dr hab. Erwina Matei (WT UO). Opracowanie zaczyna się od ukazania, jak kształtował się katolicki rytuał pogrzebowy. Następnie Autor prezentuje współczesne poszukiwania katolickich rozwiązań funeralnych i przechodzi do analizy wspomnianego w tytule dokumentu. W ostatniej części formułuje wnioski pastoralne. Dokument podaje wiele nowych rozwiązań dotyczących chociażby pogrzebu skremowanych zwłok, ofiar katastrofy czy poronionego płodu (s. 286–287). Bliższa analiza niemieckojęzycznego dokumentu może być przydatna w procesie przygotowania nowej polskiej wersji obrzędów pogrzebu.

W następnym artykule ks. prof. dr hab. Kazimierz Matwiejuk (WT UKSW) zapoznaje nas z *Celebracją Eucharystii w Kościele maronickim*. Liturgia maronicka jest „zakotwiczona w tradycji antiocheńskiej. Posiada własne obrzędy celebrowania Eucharystii, które w ciągu wieków uległy latynizacji” (s. 289). Autor zapoznaje czytelnika z kontekstem historycznym narodzin i rozwoju Kościoła maronickiego, a następnie skupia się na przybliżeniu przebiegu celebracji eucharystii. Wśród wielu wymienionych elementów charakteryzujących tę liturgię, na uwagę zasługuje specyficzna oprawa muzyczna, zachowująca maronicki klimat i brzmienie.

Ksiądz dr Janusz Mieczkowski (WT UPJPII) przybliży w swoim artykule *Działalność opactwa Mont César w ruchu liturgicznym do wybuchu II wojny światowej*. To belgijskie opactwo było bezpośrednio zaangażowane w dokonującą się na początku XX stulecia odnowę liturgiczną. „Początkowo – jak podaje Autor – ruch liturgiczny w Mont César ukierunkowany był na tylko duszpastersko. Wkrótce jednak doszła do tego wartościowa postawa doktrynalna i historyczna. [...] Opactwo stało się szeroko znane [...] Po zakończeniu II wojny światowej mogło dalej prowadzić swoją działalność wywierając szczególny wpływ na liturgię Kościoła, także na losy liturgii podczas Soboru Watykańskiego II” (s. 315).

Kolejny tekst autorstwa ks. arcybiskupa prof. dra hab. Henryka Muszyńskiego poświęcony jest najstarszemu chrześcijańskiemu wyzna-

niu wiary, które znajdujemy w piętnastym rozdziale Pierwszego Listu do Koryntian (1 Kor 15, 1–8). Artykuł „pragnie przybliżyć polskiemu czytelnikowi znaczenie tego tekstu dla chrześcijańskiej wiary” (s. 318). W tym celu Autor prezentuje najpierw kontekst historyczny i literacki omawianego fragmentu, dalej analizuje treść najstarszego wyznania wiary, by w wreszcie ukazać przesłanie omawianego tekstu, który uznaje za „serce Ewangelii głoszonej Koryntianom” (s. 323). Przesłanie Listu św. Pawła jest ponadczasowe i dotyczy chrześcijan wszystkich czasów, którym głoszona jest Ewangelia życia. „Dobrowolna i z miłości do ludzi podjęta męka i śmierć [Chrystusa] dopełniona zmartwychwstaniem, jako zadośćuczynienie za grzechy całej ludzkości, stanowi pełnię i streszczenie całych dziejów zbawienia” (s. 323).

Ksiądz prof. dr hab. Bogusław Nadolski TChr w artykule *W trosce o jakość przestrzeni sprawowania liturgii* zajmuje się zagadnieniem miejsca akcji liturgicznej i poszukuje odpowiedzi na pytanie: „czy kościół to dom Boży, czy dom Ludu Bożego?” (s. 332). Autor zwrócił uwagę na fakt, iż kościół stanowiący przestrzeń sprawowania liturgii powinien być: symbolem pozytywnego doświadczenia dla ludzi wierzących, umożliwiającym im identyfikację oraz komunie z Bogiem i ze sobą nawzajem; dalej symbolem świętowania oraz komunikacji.

Ksiądz dr Henryk Nadrowski MIC (WT UAM) podejmuje refleksję nad rolą witraża w przestrzeni liturgicznej, witraża, który stanowi nie tylko element dekoracyjny, ale w szczególny sposób wprowadza i przesyca otaczającą rzeczywistość sakralnym duchem (por. s. 351), pełni funkcję dydaktyczną, przekazując Boże orędzie poprzez wykorzystanie chrześcijańskich symboli. Ważna jest zatem decyzja o odpowiedniej formie witrażowego przekazu, biorąc szczególnie pod uwagę sakralny charakter miejsc kultu Bożego oraz duchowe dobro wiernych.

Ksiądz prof. dr hab. Jacek Nowak (WT UKSW) w swoim artykule zajął się liturgicznym wspomnieniem św. Jerzego. Po krótkim zaprezentowaniu życia tytułowego Świętego, autor analizuje teksty euchologiczne oraz znajdujące się w Mszałe Pawła VI i wydobywa z nich teologiczne treści odnoszące się do postaci św. Jerzego. Szczególnie podkreślone zostały Jego wstawiennictwo oraz wierność Chrystusowi aż po męczeństwo jako przykład dla współczesnego chrześcijanina (por. s. 356).

Ksiądz dr hab. Przemysław Nowakowski CM (WT UPJPII) poświęcił swój artykuł zagadnieniu liturgii jako źródła chrześcijańskiego ducha w twórczości i życiu ojca Aleksandra Mienia. Autor zwrócił uwagę na: rozumienie liturgii przez prawosławnego duchownego, formację

wiernych przez liturgię, liturgię – zwłaszcza zaś eucharystii, sakrament i świąt – jako modlitwa wspólnotowa i osobista, w efekcie prowadząca do modlitwy indywidualnej i chrześcijańskiego życia. Jak pisze autor tak w życiu ojca Mienia, jak i w jego pracy duszpasterskiej „liturgia odgrywała [...] pierwszorzędną rolę. W praktyce potwierdził to, czego nauczał: liturgia, modlitwa liturgiczna przeżywana osobiście jest w nas źródłem ducha chrześcijańskiego i kreuje w nas chrześcijanina, gdyż jednoczy nas z samym Bogiem” (s. 374).

Krytyka dialogu. Jeshajahu Leibowitz (1903–1994) to artykuł pana prof. dra hab. Jerzego Ochmanna (WF UJ). Autor w rzetelny sposób, ukazując głosy „za” i „przeciw”, podejmuje zagadnienie dialogu żydowsko-chrześcijańskiego w oparciu o polemiczną doktrynę Jeshajahu Leibowitza, uznanego myśliciela żydowskiego i wielki autorytet moralny w Izraelu, którego poglądy podkreślały przede wszystkim wagę postaci Jezusa, ale jedynie dla chrześcijan i dla historii (por. s. 384).

Ksiądz dr Jacek Paczkowski (WT UAM) jest autorem opracowania pt. *Odnowione organy A.A. Homana w kościele pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Opatówku*. W artykule w fachowy sposób przedstawiony został opis budowy instrumentu znajdującego się we wspomnianej w tytule świątyni oraz znaczenie jego odnowienia tak dla przeżywania liturgii, jak i dla ratowania dziedzictwa kulturowego Polski.

Kolejny artykuł to refleksja ks. dra Tadeusza Pajurka (WT KUL) na temat rekolekcji Oazy Rodzin na tle kryzysu małżeństwa i rodziny w Polsce. Autor, analizując najpierw zagrożenia życia rodzin oraz małżeństw we współczesnym świecie, z kolei podkreślił konieczność przyjęcia konkretnych wskazań kościelnego nauczania, realizowanych w programie rekolekcji Ruchu Domowego Kościoła jako szansę na wyjście z kryzysu. W opracowaniu m.in. czytamy: „Bezpośrednim celem rekolekcji jest więc odnowa i umocnienie małżeństwa, między innym dzięki rozważaniu jego istoty. Z pełnego zawierzenia małżeństwa Bogu winna rodzić się i dojrzewać duchowość małżeństwa. Tak przeżywane rekolekcje Oazy Rodzin przyczyniają się do odważnego świadectwa małżeństw chrześcijańskich” (s. 404–405).

Ksiądz dr hab. Rudolf Pierskała (WT UO) przybliży zagadnienie współczesnych zwyczajów i obrzędów związanych z zawieraniem sakramentu małżeństwa, pośród których wyróżnia: zaręczyny, błogosławieństwo rodziców udzielane narzeczonemu przed ślubem, zwyczaj po zawarciu małżeństwa, tj. powitanie nowożeńców po ślubie w domu rodzinnym, przyjęcie weselne, drzewko wspólnoty rodzinnej, podróż

poślubną oraz ostatni z przedstawionych zwyczajów, jakim są obchody rocznic i jubileuszy małżeńskich. Autor podkreśla znaczenie owych tradycji związanych z zawieraniem sakramentu małżeństwa dla pielęgnowania miłości narzeczonych i małżonków.

Ksiądz dr Marian Pisarzak MIC zajął się kwestią choroby i starości w życiu zakonnym. Autor w oparciu o dokumenty Kościoła odkrywa, że choroba i starość, mimo iż stanowią znak niedoskonałości człowieka, to jednocześnie stwarzają mu szansę oraz ludziom, którzy przebywają z nim na co dzień, na dojrzewanie tak na płaszczyźnie ludzkiej, jak i chrześcijańskiej. Przede wszystkim zaś odkrycie i zrozumienie wymiaru paschalnego naszego życia jest ważne dla dobrego funkcjonowania wielopokoleniowych wspólnot, rodzin, także zakonnych (por. s. 435).

Ksiądz dr Paweł Podeszwa (WT UAM) przybliży symbolikę odnoszącą się do Zmartwychwstałego Chrystusa według Apokalipsy św. Jana 1,13. Autor w artykule próbuje znaleźć odpowiedź na pytanie: Czy „złoty pas”, a szczególnie sposób jego przepasania, mogą wskazywać na inne symboliczne znaczenie, niż tylko godność arcykapłańską zmartwychwstałego Pana? (por. s. 438). Wspomniane symbole, zwłaszcza zaś sposób przepasania, odnoszą się do zmartwychwstałego Chrystusa też jako do „istoty ludzkiej”, nowego Adama – Człowieka, w którym Bóg dał się poznać i dokonał zbawienia ludzkości.

Ksiądz prof. dr hab. Bogdan Poniży (WT UAM) podejmuje refleksję nad zagadnieniem „Obłoku” jako symbolu Bożej obecności w Sofii, a Salwmw/noj. Autor podkreśla, że „z głębokiej symboliki obłoku korzysta nie tylko tradycja historyczna, ale też i późniejsza tradycja biblijna” (s. 457), w której słup ognia i słup obłoku stanowią znaki zbawczej mocy Boga działającego w społeczności Narodu Wybranego. Ów motyw obłoku jako szczególnej obecności Boga pośród swojego umiłowanego Ludu pojawia się w trzech fragmentach Księgi Mądrości, które w niniejszym opracowaniu zostały poddane analizie i biblijnej interpretacji.

Czy księża liczą się z Magisterium Kościoła? Na przykładzie homilii mszalnej. Tak zatytułował swój artykuł ks. prof. dr hab. Wiesław Przyczyzna (WT UPJPII). Autor ukazując istotę homilii na podstawie nauczania Kościoła, akcentuje szczególnie jej integralny związek z liturgią, gdzie właśnie liturgia stanowi źródło i cel homilii, gdzie sama homilia jest aktem liturgicznym, przygotowującym do dziękczynienia i uwielbienia, zapoczątkowującym ofiarę Kościoła, stanowiącym łamanie chleba życia, jakim jest słowo Boże, i którą powinien głosić przewodniczący liturgii. Powyższe sugestie w zestawieniu z praktyką pokazują wyraźnie, że jak

pisze autor: „księża w swoich działaniach nie zawsze kierują się nauczaniem Kościoła dotyczącym homilii” (s. 487).

Książd prof. dr hab. Marek Pyc (WT UAM) proponuje temat syntezy chrystologicznych tradycji w definicji wiary Soboru Chalcedońskiego. Autor, wskazując na konieczność doprecyzowania przez ojców soborowych pojęć teologicznych tworzących chrystologiczną definicję wiary, przedstawia jej strukturę oraz wkład w jej syntetyczne określenie myśli trzech ówczesnych tradycji Kościoła: tradycji antiocheńskiej, tradycji aleksandryjskiej oraz tradycji łacińskiej. Tym samym „Sobór Chalcedoński stworzył wielką chrystologiczną definicję, która po dziś dzień stanowi dobro wspólne całego niemal Kościoła” (s. 502).

Książd dr Andrzej Rojewski (WSD Płock) zajął się tematem sakramentu bierzmowania. W oparciu o polskie publikacje teologiczno-pastoralne drugiej połowy XX w. autor podejmuje próbę przedstawienia zarówno teoretycznego, jak i praktycznego aspektu zagadnienia, sprowadzając je do trzech kwestii: do jedności sakramentów inicjacji chrześcijańskiej, do wieku bierzmowanych oraz do przygotowania do przyjęcia sakramentu bierzmowania. Zrozumienie tychże zagadnień stanowi pomoc we właściwym i mądrym udzielaniu sakramentów chrześcijańskiej inicjacji (por. s. 527–528).

Kolejny artykuł wyszedł spod pióra siostrzenicy naszego czcigodnego Jubilata pani dr Doroty Rojszczak-Robińskiej (WFPiK UAM), nosi on tytuł: *Spowiedź Judasza, czyli o nieznanym staropolskim kazaniu ukrytym w tekście apokryfu*. Autorka przedstawia średniowieczne kazania oraz ich pokutną tematykę, ze szczególnym wskazaniem na *Rozmyślanie przemyskie*, by z kolei poddać filologicznej analizie i przybliżyć od strony treściowej zawarte w nim kazanie o spowiedzi, które można nazwać „spowiedzią Judasza” (por. s. 534). W *post scriptum* autorka odnosi się do myśli naszego Jubilata traktujących o sakramencie pokuty, zawartych w książce pt. *Liturgia dla każdego*.

Człowiek współczesny wobec Misterium liturgii to tytuł artykułu s. dra hab. Adelajdy Sielepin CHR (WT UPJPII). Autorka przeprowadza refleksję w trzech etapach: najpierw przedstawia dynamiczną naturę liturgii (por. s. 549–551), by z kolei w jej kontekście nakreślić obraz egzystencji współczesnego człowieka (por. s. 551–559) i w efekcie sformułować postulaty natury praktycznej dla liturgicznej formacji (por. s. 559). Prawdziwym przewodnikiem wprowadzającym w Misterium liturgii jest sam Bóg, a nieodzownym środkiem w dojrzywaniu do jej rozumienia jest świadome i pełne wiary w niej uczestniczenie.

Ksiądz prof. dr hab. Helmut J. Sobeczko (WT UO) podejmuje temat recepcji posoborowego Mszału Pawła VI w Polsce oraz pośrednio całej reformy liturgicznej na terenie naszego kraju. Autor przedstawia najpierw specyficzne uwarunkowania oraz trudności w recepcji mszału w Polsce. W dalszej części opracowania ukazuje ubogacenie polskiego mszału w porównaniu z łacińską *editio typica* oraz przygotowanie trzeciego wydania *Mszału rzymskiego dla diecezji polskich*. Jak podkreśla autor: „Prace nad przekładem i wprowadzeniem w Polsce posoborowego Mszału Pawła VI nie były łatwe i jego pełna polska edycja nastąpiła po szesnastu latach od ukazania się typicznego wydania łacińskiego z 1970 roku. [...] *Mszał rzymski dla diecezji polskich* z 1986 roku tekstowo jest znacznie bogatszy od rzymskiego *Missale Romanum* Pawła VI i zawiera również niektóre elementy dotąd stosowane w praktyce liturgicznej (zwłaszcza w Triduum Paschalnym)” (s. 581).

Ksiądz lic. Krzysztof Stawski zajął się zagadnieniem języka używanego w liturgii w propozycjach światowego episkopatu i wyższych przełożonych zakonnych w okresie przygotowawczym do Soboru Watykańskiego II. Autor na podstawie tekstów źródłowych wskazuje szereg argumentów oraz bogactwo sugestii dotyczących języka w kulcie publicznym Kościoła w okresie poprzedzającym obrady soborowe. Wszystkie propozycje akcentowały z jednej strony konieczność zachowania jedności przez pozostanie przy języku łacińskim oraz z drugiej strony potrzebę zrozumienia liturgii jako podstawowego warunku do pełnego w niej uczestniczenia (por. s. 605).

Kolejny artykuł to opracowanie Ksiądz dra Jarosława A. Supersona SAC (WT UPJPII) pt. *Nowy „Obrzęd małżeństwa” dla włoskiego Kościoła*. Opracowanie dotyczy obrzędu obowiązującego na terenie Włoch od I niedzieli adwentu 2004 r., który zastąpił pierwszy posoborowy z roku 1975. Autor, szczegółowo analizując *Obrzęd sakramentu małżeństwa w czasie Eucharystii*, próbuje znaleźć odpowiedź na pytanie: Czy dla nowożeńców oraz dla ludzi zgromadzonych wokół nich w świątyni tak skomponowana liturgia stanowi okazję do doświadczenia Boga oraz do ożywienia świadomości, co do istoty chrześcijańskiego małżeństwa? (por. s. 617).

Ksiądz dr Maciej Szczepaniak (WT UAM) przybliżył rozumienie biura prasowego wydarzenia religijnego w ocenie dziennikarzy. Fundamentem dla refleksji stały się doświadczenia osób związanych z funkcjonowaniem biura prasowego 32. Europejskiego Spotkania Młodych w Poznaniu. Autor przedstawił zasady i specyfikę pracy biura oraz zaprezentował jego ocenę, którą spuentował zachętą, iż „zglobianie zagadnień

dotyczących komunikacji instytucjonalnej należy dziś do ważnych zadań stojących przed Kościołem” (s. 632).

Cywilizacja jidysz – judaizm w chrześcijańskiej Europie Środkowo-Wschodniej to tytuł artykułu ks. dra hab. Waldemara Szczerbińskiego (IKE UAM). Autor wskazuje na bardzo wyraźne żydowsko-chrześcijańskiego korzenie fenomenu *jidysz* na terenie krajów słowiańskich Europy Środkowo-Wschodniej oraz niektórych regionów Zachodniej Europy. Jako, że fenomen ten odnosi się do konkretnej grupy ludzi, tj. Żydów i katolickich Słowian oraz całej ich kultury używa się określenia „cywilizacja jidysz” (por. s. 634). W artykule podkreślone zostały również różnice pomiędzy językiem i kulturą *jidysz* a dziedzictwem kulturowym i religijnym pozostałych Żydów oraz wpływ tej formy judaizmu na chrześcijaństwo.

Ksiądz prof. dr hab. Jan Szpet (WT UAM) podjął zagadnienie świętowania wiary i celebracji w katechezie w świetle zmian programowych z 2010 r. Autor rozpoczął od ukazania pastoralnego doświadczenia lekcji religii (por. s. 641), dalej wskazał na liturgię jako źródło i cel katechezy (por. s. 641–643), by w odniesieniu do *Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce* przedstawić sugestie dotyczące wychowania liturgicznego w ramach lekcji religii (por. s. 643–649). Szczególnie uwaga została zwrócona na mistagogiczny wymiar katechezy, która wprowadza w głębsze rozumienie tajemnicy Chrystusa oraz zmierza do uświęcenia jej uczestników.

Ostatni artykuł księgi to opracowanie ks. prof. dra hab. Zbigniewa Wita (WT KUL) zatytułowane: *Patronat polski*. Autor przeprowadził analizę dodatku do brewiarza i mszału, obejmującego oficja i formularze mszalne świętych patronów czczonych na danym terenie. Owocem tej pracy jest okazały indeks dni, kiedy wspomina się świętych, i który to indeks podkreśla znaczącą rolę Polski w pielęgnacji kultu świętych patronów nawet spoza naszej Ojczyzny.

W Księdze Pamiątkowej znalazło się wiele interesujących publikacji o tematyce liturgicznej, biblijnej, dogmatycznej, traktujących o dialogu z judaizmem, podejmujących wiele niezwykle ciekawych i aktualnych kwestii teologicznych. Publikacja *Memoriale Domini* jest nie tylko godnym uhonorowaniem ks. prof. dra hab. Jerzego Stefańskiego przez wielu wybitnych autorów, ale bez wątpienia stanowi także duży wkład we współczesną polską myśl teologiczną.